

Izabela Soljan

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
izabela.soljan@op.pl

SANKTUARIUM JAKO ORGANIZATOR PRZESTRZENI MIEJSKIEJ (NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH SANKTUARIÓW W POLSCE)

Zarys treści: Celem autorki artykułu jest ukazanie roli sanktuarium w organizacji przestrzeni miejskiej. Zwrócono uwagę zarówno na różne sposoby zagospodarowywania przestrzeni w obrębie samego sanktuarium, jak i na szersze oddziaływanie w skali miasta, zwłaszcza na rozwój infrastruktury usługowej i tworzenie stref usługowych wokół sanktuarium. Zagadnienie przeanalizowano szczegółowo na przykładzie wybranych sanktuariów w Polsce.

Słowa kluczowe: sanktuarium, miasto, pielgrzymki, Polska.

1. WSTĘP

Sanktuaria są obiektami kultu religijnego o szczególnym charakterze. Tym, co wyróżnia je od innych miejsc sakralnych jest przede wszystkim ich funkcja pielgrzymkowa, rozwijająca się dzięki posiadaniu specjalnych przedmiotów kultu (relikwii, łaskami słynących wizerunków), niespotykanych w innych ośrodkach. Zgodnie z definicją zawartą w *Słowniku języka polskiego* (1983) czy *Małym słowniku religioznawczym* (1969) sanktuarium to miejsce święte o wyjątkowym znaczeniu kultowym. Definicja Kościoła katolickiego wprowadzona w 1983 r. do Kodeksu Prawa Kanonicznego wskazuje, że „sanktuarium to kościół lub inne miejsce sakralne, do którego za zgodą ordynariusza miejsca pielgrzymują liczni wierni ze względu na szczególną przyczynę pobożności” (za: DUDZIAK 1983). W wykładniach interpretacyjnych tej definicji jako miejsce sakralne wymienia się: kościół, kaplicę, cmentarz, ołtarz czy pojedynczy grób (DUDZIAK 1983). W rzeczywistości jednak przestrzennie sanktuarium może stanowić znacznie bardziej rozbudowany kompleks złożony z wielu obiektów i placówek. Ich powstanie wynika zarówno z potrzeb związanych z obsługą ruchu pielgrzymkowego, jak i innych zadań realizowanych przez sanktuaria.

Samo sanktuarium może mieć różny wpływ na otaczającą je przestrzeń. W sensie religioznawczym z pewnością najważniejsza jest dokonująca się poprzez akt tworzenia sanktuarium waloryzacja przestrzeni, która w ten sposób staje się przestrzenią uświęconą,

zdecydowanie odmienną od otaczającej ją przestrzeni świeckiej. Następuje wyraźne rozdzielenie strefy *sacrum* od strefy *profanum* (ELIADE 1993).

W geografii religii należy spojrzeć na sanktuarium również jako na podmiot organizujący i zagospodarowujący określoną, nacechowaną religijnie przestrzeń, czy też analizować oddziaływanie sanktuarium na zewnątrz, np. na organizację przestrzeni w perspektywie miasta (PARK 1994, RINSCHHEDE 1995).

W przestrzeni miast założenia sanktuaryjne wyznaczają przestrzeń sakralną, przestrzeń pielgrzymkową, która w szerokim znaczeniu stanowi część przestrzeni turystycznej miasta. Aktywność pielgrzymkowa jest bowiem traktowana jako jedna z aktywności turystycznych, a ruch pielgrzymkowy stanowi element ruchu turystycznego (JACKOWSKI 1998). Z tego punktu widzenia sanktuaria stają się obiektami o walorach turystycznych, atrakcyjnymi zarówno dla pielgrzymów, jak i pozostałych turystów. Dla pielgrzymów największe znaczenie mają wartości religijne, a walory architektoniczne czy kulturowe odgrywają mniejszą rolę. Natomiast z punktu widzenia ogólnych walorów turystycznych, jakie niesie sanktuarium, proporcje te układają się odwrotnie.

Na przestrzeni wieków, począwszy od starożytności znane są sanktuaria, które przyczyniły się do dynamicznego rozwoju czy też powstawania miast. Niektóre z nich określano wręcz mianem „miast świętych”, np. Rzym, Waranasi, Jerozolimę czy Mekkę.

Najważniejsze miejsca święte w różnych religiach mogą bowiem w bardzo istotny sposób zaważyć na organizacji i funkcjonowaniu miasta (JACKOWSKI, SOŁJAN 2008). Najlepszym przykładem jest tutaj Mekka, miasto zamknięte dla innowierców, dostępne wyłącznie dla muzułmanów. Także w innych miastach do niektórych świątyń mają wstęp wyłącznie wyznawcy danej religii, np. do świątyni Siwy w Waranasi czy meczetów w Qum i Karbali. Powoduje to tworzenie się na terenie miasta swoistych enklaw o ściśle religijnym charakterze. Zjawisko to nie występuje w katolicyzmie, gdzie wszystkie sanktuaria są otwarte dla odwiedzających (pielgrzymów i turystów) bez względu na ich wyznanie.

Wpływ sanktuarium na zagospodarowanie przestrzeni miejskiej zależy od kilku czynników, wśród których najważniejsze to:

- uwarunkowania genetyczno-historyczne powstawania sanktuariów,
- okres powstania miasta i sanktuarium,
- ranga i zasięg oddziaływania sanktuarium,
- wielkość i funkcje miasta.

Podmiotem niniejszego artykułu uczyniono sanktuaria, a jego celem jest wskazanie, w jaki sposób mogą one organizować przestrzeń zarówno pod względem kształtowania specyficznych miejsc sakralnych, jakimi są sanktuaria, jak i w szerszym zakresie oddziaływania, przekraczającym granice sanktuarium. Zostanie to pokazane na przykładzie wybranych sanktuariów funkcjonujących w 20 miastach polskich (w tab. 1 i tab. 2). Do analizy wybrano sanktuaria katolickie o różnym zasięgu oddziaływania, od międzynarodowego do regionalnego, pominięto jedynie ośrodki o najmniejszym, lokalnym zasięgu.

2. CZYNNIKI LOKALIZACYJNE SANKTUARIUM

Usytuowanie sanktuarium w przestrzeni miasta może być różnorodne. Obok czynników natury religijnej decydujące znaczenie mają tutaj czynniki historyczne, związane z samym powstaniem i rozwojem miasta. W przeszłości dużą rolę odgrywały uwarunkowania polityczne. Dotyczy to zwłaszcza średniowiecza, kiedy związki religii z polityką były nierozdzielne. Posiadanie sławnego sanktuarium zwiększało prestiż władzy zarówno kościelnej, jak i świeckiej. Z polskich miast najbardziej znanymi przykładami są Gniezno i Kraków. Uczynienie z katedry gnieźnieńskiej i katedry wawelskiej ośrodków sanktuarijnych z pewnością miało podłoże polityczne. Związek z dworem monarchy gwarantował tym miejscom rozwój i stosowną opiekę. Sanktuaria te powstawały w najważniejszej

części miasta, w bezpośrednim sąsiedztwie siedziby władcy. W przypadku Gniezna utrata pozycji ośrodka stołecznego spowodowała także osłabienie ruchu pielgrzymkowego i zmniejszenie roli sanktuarium św. Wojciecha na korzyść świątyni na Wawelu. W czasach współczesnych względy polityczne nie mają już takiego znaczenia, chociaż okres panowania ideologii komunistycznej niewątpliwie odbił się niekorzystnie na funkcjonowaniu wielu ośrodków.

Czynnikiem pozytywnie wpływającym na powstawanie sanktuariów w miastach mogą być znajdujące się w nich ośrodki władzy kościelnej. Sanktuaria bowiem w sensie religijnym są nadal traktowane jako miejsca uprzywilejowane, cieszące się dużą popularnością wśród wiernych, dlatego chętnie zakładane są w nowych stolicach diecezji czy metropolii. W takich przypadkach sanktuarium zazwyczaj lokalizowane jest w centralnej części miasta.

W diecezji ełckiej, utworzonej w 1992 r., już dwa lata później decyzją miejscowego biskupa w tutejszej katedrze pw. św. Wojciecha ustanowiono diecezjalne sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej. Przeniesienie po drugiej wojnie światowej siedziby archidiecezji wileńskiej do Białegostoku przyczyniło się do rozwoju w tym mieście kultu Matki Bożej Ostrobramskiej i powstania w tutejszej katedrze sanktuarium Matki Bożej Miłosierdzia. Po podniesieniu diecezji białostockiej do rangi archidiecezji w 1992 r. metropolita białostocki ks. bp Edward Kisiel ogłosił Matkę Bożą Ostrobramską patronką nowo powstałej archidiecezji.

Wspomniane przykłady pokazują, że lokalizacja sanktuarium często związana jest z lokalizacją wcześniej istniejących kościołów, które w pewnym momencie zaczęły odgrywać rolę sanktuarium. Na szeroką skalę zjawisko to miało miejsce zwłaszcza w okresie baroku, kiedy na ziemiach polskich rozwinął się niespotykany w takim wymiarze w innych krajach katolickiej Europy kult cudownych wizerunków. Wyróżnienie jakiegoś wizerunku znajdującego się w kościele lub też wprowadzenie do niego nowego obrazu uznawanego za cudowny czy łaskami słynący czyniło świątynię sanktuarium. Za przykład mogą tu posłużyć sanktuaria w Bochni, Tuchowie czy Limanowej – w niewielkich miasteczkach, w których zazwyczaj był tylko jeden kościół parafialny położony w centrum miejscowości.

Przy omawianiu uwarunkowań lokalizacyjnych sanktuariów w miastach polskich nie sposób pominąć roli zgromadzeń zakonnych. W średniowieczu ze względu na monastyczny charakter wielu zakonów ich siedziby powstawały zazwyczaj na obrzeżach miast lub poza nimi. Dopiero zakładane od XIII w. zakony mendykanckie jako pierwsze osiedlały się w centrach ośrodków miejskich, np. dominikanie i franciszkanie w Krakowie (KŁOCZOWSKI 1987). Powstające przy klasztorach sanktuaria ze względu na większą

T a b e l a 1. Lokalizacja i geneza wybranych sanktuariów w Polsce

Miasto	Liczba ludności miasta	Sanktuarium	Geneza sanktuarium	Zasięg sanktuarium	Powstanie miejscowości/ prawa miejskie	Powstanie sanktuarium	Położenie sanktuarium w mieście
Bardo Śląskie	2 758	Matki Bożej Dolnośląskiej Strażniczki Wiary	kult cudownej figury Matki Bożej	regionalny	X–XII w./ ok. 1300 r.	XI w.	centrum
Białystok	294 153	Matki Bożej Miłosierdzia (katedra)	obraz Matki Bożej Ostrobramskiej	regionalny	XV w./ 1749 r.	2. poł. XX w.	centrum
Białystok	294 153	Miłosierdzia Bożego	obraz Jezusa Miłosiernego, grób bł. Michała Sopoćki	ponad- regionalny	XV w./ 1749 r.	1993 r.	strefa zabudowy miejskiej
Bochnia	29 605	MB Różańcowej	kult obrazu MB Różańcowej	regionalny	XII w./ 1253 r.	XVII w.	centrum
Częstochowa	242 300	MB Częstochowskiej	kult obrazu MB Częstochowskiej	między- narodowy	XIII w./ 1377 r. – Stara Częstochowa, 1717 r. – Częstochówka	1382–1384	strefa zabudowy miejskiej
Dukla	2 126	św. Jana z Dukli	relikwie św. Jana z Dukli	regionalny	XIV w./ ok. 1403 r.	XVII w.	strefa zabudowy miejskiej
Gniezno	67 737	św. Wojciecha	grób św. Wojciecha	krajowy	VIII–IX w./ 1243 r.	998 r.	w pobliżu historycznego centrum
Gostyń	20 512	Świątógórskiej Róży Duchownej	obraz Matki Bożej	regionalny	XIII w./ 1278 r.	XVI w.	peryferyjne
Kalisz	107 140	św. Józefa	obraz Świętej Rodziny	ponad- regionalny	II w., IX–X w. / 1253 r.	XVII w.	w pobliżu historycznego (XIV-wiecznego) centrum
Kalwaria Zębrydowska	4 493	pasyno-maryjne	kalwaria, obraz MB Kalwaryjskiej	między- narodowy	1617 r.	1602 r.	peryferyjne
Kraków - Łągowie	756 183	Miłosierdzia Bożego	kult obrazu Jezusa Miłosiernego, kult s. Faustyny	między- narodowy	X w./ 1257 r.	lata 70. XX w.	strefa zabudowy miejskiej
Kraków-Mogiła	756 183	Krzyża Świętego	kult cudownego krucyfiksu	ponad- regionalny	X w./ 1257 r.	XV w.	peryferyjne
Leżajsk	14 166	MB Pocieszenia	obraz MB Pocieszenia	ponad- regionalny	XIII–XIV w. / 1397 r.	koniec XVI w.	peryferyjne
Limanowa	14 781	MB Bolesnej	figura MB Bolesnej	regionalny	pocz. XVI w./ 1565 r.	XVII w.	centrum
Nowy Sącz	84 475	Przemienienia Pańskiego	obraz Veraicon	regionalny	XI w. / 1292 r.	XVI w.	centrum
Piekary Śląskie	58 832	MB Piekarskiej	obraz MB Piekarskiej	krajowy	XIII–XIV w./ 1948 r.	XVII w.	strefa zabudowy miejskiej
Szczyrk	5 500	MB Królowej Polski	obraz MB	regionalny	XVII w./ 1973 r.	lata 90. XX w.	peryferyjne
Trzebinia	20 102	MB Fatimskiej	figura MB Fatimskiej	ponad- regionalny	XIV–XV w./ II poł. XVIII w.	2. poł. XX w.	peryferyjne
Tuchów	6 528	MB Tuchowskiej	obraz Matki Bożej	ponad- regionalny	XII w./ 1340 r.	koniec XVI w.	peryferyjne
Wadowice	19 288	MB Nieustającej Pomocy, kult bł. Jana Pawła II	ikona MB Nieustającej Pomocy	ponad- regionalny	XIV w.	koniec XIX w.	centrum
Wejherowo	46 579	MB Wejherowskiej, kalwaria	obraz MB Wejherowskiej, kalwaria	ponad- regionalny	1643 r./ 1650 r.	1643 r.	peryferyjne
Zakopane	26 846	MB Fatimskiej	kopia figury MB z Fatimy	krajowy	XVI–XVII w. / 1933 r.	2. poł. XX w.	peryferyjne

Ź r ó ł o: opracowanie własne na podstawie: *Miasta polskie...* (1965), *Miejsca święte...* (1998) oraz oficjalnych stron internetowych sanktuariów.

aktywność zakonników aniżeli kleru diecezjalnego cieszyły się dużym zainteresowaniem pielgrzymów. W zależności od kierunku rozwoju miasta i natężenia tego zjawiska dawne sanktuaria zachowały swoje peryferyjne położenie lub też stawały się częścią dzielnic śródmiejskich. Peryferyjne położenie miało początko-

wo sanktuarium jasnogórskie założone na ostańcowym wzgórzu wapiennym w pobliżu wsi Częstochowa. Wynikało to m.in. z ascetycznej reguły Zakonu Świętego Pawła Pierwszego Pustelnika. Wokół klasztoru i sanktuarium rozwinęła się Częstochówka, która na początku XIX w. została połączona ze Starą Cze-

stochową. Na skutek tych zmian oraz rozwoju terytorialnego miasta współcześnie Jasna Góra położona jest blisko XIX-wiecznego centrum miejskiego. Peryferyjne położenie zachowały m.in. sanktuaria w: Gostyniu, Kalwarii Zebrzydowskiej czy Leżajsku (tab. 1). Zdarza się też (np. w Kalwarii Zebrzydowskiej), że część sanktuarium położona jest w granicach miasta, a część poza nim. Dotyczy to bardzo rozległych powierzchniowo ośrodków sanktuarijnych, najczęściej właśnie kalwarii.

Na skutek powiększenia w 1948 r. terytorium Krakowa w granicach miasta znalazło się m.in. sanktuarium w Mogile, pierwotnie lokalizowane w podmiejskiej wsi. Podobnie klasztor w Łagiewnikach, stanowiący załazek przyszłego sanktuarium Bożego Miłosierdzia, budowany był na terenie podkrakowskiej wsi Łagiewniki przyłączonej do miasta w 1941 r., już po śmierci siostry Faustyny.

Położenie sanktuarium w centrum miasta może też być efektem miastotwórczej roli sanktuarium. Zdarzało się to szczególnie w średniowieczu, w czasach nowożytnych następuje znacznie rzadziej, a najlepszym przykładem – aczkolwiek spoza Polski – jest tutaj Fatima. W Polsce za taki przykład służyć może przejście Barda Śląskiego przez cystersów w 1299 r., co spowodowało bardzo silny rozwój miejscowości skupionej wokół sanktuarium, której prawa miejskie przyznano już ok. 1300 r. Dynamiczny, dzięki ruchowi pielgrzymkowemu, rozwój miasta uległ zahamowaniu dopiero w XIX w., po kasacie zakonu cystersów. Także niektóre założenia kalwaryjne dające początek tzw. miasteczkom kalwaryjnym powstawały w centrum zakładanych miast (np. Góra Kalwaria) (BOGUCKA, SAMSONOWICZ 1986). Centralne położenie sanktuarium w powstających miastach nie było jednak regułą, gdyż w Kalwarii Zebrzydowskiej czy Wejherowie kalwaria będące wyraźnym czynnikiem miastotwórczym do tej pory leżą poza centrum, w strefie peryferyjnej tych miast.

Różnorodność uwarunkowań współdecydujących o powstaniu i lokalizacji sanktuariów nie zmienia zasadniczego znaczenia, jakie w tym procesie najczęściej należy przypisać czynnikom religijnym. Samo bowiem wydarzenie religijne stojące u podstaw sanktuarium może determinować miejsce założenia przyszłego ośrodka kultowego, nawet jeśli taka lokalizacja nie zawsze jest korzystna dla rozwoju sanktuarium.

Istotny wpływ na organizację przestrzeni miejskiej, poza samą lokalizacją sanktuarium, ma sposób powstania. Można tutaj wyróżnić trzy zasadnicze mechanizmy prowadzące do założenia sanktuarium, w efekcie powodujące różny stopień przekształcenia dotychczasowej, zastanej przestrzeni:

a) sanktuarium powstaje w miejscu, które już dawniej pełniło funkcję sakralną i proces ten nie powoduje żadnych istotnych zmian w dotychczasowym zagospo-

podarowaniu przestrzeni (mogą zachodzić zmiany jedynie w urządzeniu wnętrza świątyni). W takich przypadkach zmienia się jedynie funkcja miejsca, które dodatkowo zaczyna odgrywać rolę sanktuarium (np. Białystok – katedra);

b) sanktuarium powstaje w miejscu, które już wcześniej pełniło funkcję sakralną, ale pod jego wpływem strefa sakralna zaczyna się rozwijać i przybywają nowe obiekty, np. nowe kościoły czy inne placówki przeznaczone dla pielgrzymów (np. Częstochowa, Kraków-Łagiewniki, Tuchów, Trzebinia);

c) sanktuarium powstaje w miejscu, które dotąd nie pełniło funkcji sakralnej, co powoduje powstanie i rozwój nowej przestrzeni o charakterze sakralnym w mieście (np. Białystok, sanktuarium Miłosierdzia Bożego, Kalwaria Zebrzydowska, Szczyrk).

3. STRUKTURA SANKTUARIUM – ORGANIZACJA STREFY SAKRALNEJ

Z religijnego punktu widzenia największe znaczenie w całym założeniu sakralnym, jakim jest sanktuarium ma tzw. rdzeń sanktuarium (zwany też centrum sakralnym), gdzie przechowywany jest najważniejszy przedmiot kultu lub też jest to miejsce upamiętniające wydarzenia decydujące o powstaniu ośrodka kultowego. Ponadto w skład sanktuarium mogą wchodzić:

- inne obiekty sakralne służące sprawowaniu kultu religijnego (kościoły, kaplice, ołtarze polowe, drogi krzyżowe);
- obiekty o charakterze religijnym niepełniące funkcji kultowych (np. klasztory);
- obiekty kulturalne (np. muzea, wieże widokowe);
- obiekty infrastruktury służącej pielgrzymom (np. sklepy z dewocjonaliami, domy pielgrzyma, punkty informacji).

Uwzględniając powyższe uwagi, sanktuarium w aspekcie organizacji przestrzennej można określić mianem założenia sakralnego (założenia sanktuarijnego), skoncentrowanego wokół miejsca zwanego rdzeniem, w skład którego mogą wchodzić także inne obiekty przeznaczone dla pielgrzymów, lub też istnienie których związane jest z pozapielgrzymkowymi funkcjami ośrodka.

Nie wchodząc w szczegółową analizę struktury założeń sanktuarijnych, której przykłady podane są w tab. 2, warto zwrócić uwagę na różny sposób organizacji przestrzeni w poszczególnych sanktuariach. Znaczenie ośrodka zazwyczaj znajduje odzwierciedlenie w wielkości samego założenia. Ranga międzynarodowa lub krajowa sprzyja wznoszeniu okazałych budowli sakralnych i rozwijaniu strefy sakralnej. Z kolei sanktuaria o zasięgu regionalnym i lokalnym często mają formę przeciętnych kościołów parafial-

T a b e l a 2. Struktura założeń sakralnych w wybranych sanktuariach w Polsce

Miasto	Sanktuarium	Centrum sakralne (rdzeń)	Inne obiekty służące sprawowaniu kultu	Pozostałe obiekty religijne i kulturalne	Infrastruktura dla pielgrzymów	Inne funkcje pełnione przez sanktuarium	Typ założenia sanktuarijnego	Strefa przysanktuarijna lub obiekty dla pielgrzymów w sąsiedztwie sanktuarium
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Bardo Śląskie	MB Strażniczek Wiary	kościół pw. Nawiedzenia NMP na 5 tys. wiernych	kaplica wotywna w budynku klasztornym	klasztor redemptorystów, Muzeum Sztuki Sakralnej, ruchoma szopka	Dom Pielgrzyma w części klasztoru (55 miejsc), punkt zakupu pamiątek	klasztor, parafia	rozwinęte	brak
Białystok	NMP Matki Miłosierdzia	katedra z kaplicą MB Ostrobramskiej	brak	brak	możliwość zakupu pamiątek	kościół katedralny, parafia	inicjalne	brak
Białystok	Miłosierdzia Bożego	kościół górny z kaplicami MB Miłosierdzia i bł. M. Sopoćki; kościół dolny z kaplicami MB Królowej Pokoju i św. Faustyny	ołtarz papieski, kaplica w budynku duszpasterskim	brak	świetlica socjoterapeutyczna, pokoje noclegowe w budynku duszpasterskim, sklepik w kościele	parafia	rozwinęte	brak
Bochnia	MB Różańcowej	bazylika pw. św. Mikołaja z kaplicą Matki Bożej	Plac Różańcowy (pocz. budowy 1986 r.)	brak	możliwość zakupu pamiątek	parafia	proste	Dom Pielgrzyma
Częstochowa	MB Częstochowskiej	kaplica z cudownym obrazem MB	bazylika, droga krzyżowa, stacje różańcowe, Wieczernik	klasztor paulinów, Skarbiec, Sala Rycerska, Muzeum Pamięci Narodu, Aula im. Jana Pawła II, Aula im. o. Kordeckiego, wieża, bastiony	Centrum Informacji Jasnogórskiej, sklepik z dewocjonaliami, przechowalnia bagażu	klasztor	złożone	strefa przysanktuarijna Domu Pielgrzyma, kilka naście sklepów z dewocjonaliami, stragany na ul. św. Barbary, 11 placówek gastronomicznych, Muzeum Pielgrzymowania, 2 hotele, obiekty noclegowe w domach zakonnych
Dukla	św. Jana z Dukli	kościół pw. św. Jana z Dukli	kościół św. Jana na Puszczy, kapliczka na Górze Cergowej	klasztor bernardynów	punkt zakupu pamiątek, Dom Franciszkański (50 miejsc noclegowych)	parafia, klasztor	rozwinęte	brak
Gniezno	św. Wojciecha	katedra pw. NM Panny i św. Wojciecha z konfesją św. Wojciecha	ołtarz polowy, kościół	Muzeum Archidiecezjalne	brak	bazylika prymasowska, parafia	rozwinęte	niewielka strefa przysanktuarijna: księgarnia, hotel, Pałac Prymasów
Gostyń	MB Różej Duchownej	bazylika pw. Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Filipa Neri	kaplica rekolekcyjna na 200 osób	droga krzyżowa (2006 r.), klasztor, kapliczka przy cudownym źródle	Dom Rekolekcyjny (120 osób) z salą konferencyjną i kawiarenką	parafia, klasztor	rozwinęte	brak
Kalisz	św. Józefa	kościół Wniebowzięcia NMP z kaplicą z cudownym obrazem św. Józefa	brak	brak	sklepik sanktuarijny	parafia	proste	Dom Pielgrzyma
Kalwaria Zebrzydowska	pasyjno-maryjne	bazylika z cudownym obrazem MB Kalwaryjskiej	kaplice kalwaryjskie, klasztor bernardynów	szopka ruchoma	Dom Pielgrzyma, stołówka, sklep z dewocjonaliami	klasztor	złożone	kwatery prywatne
Kraków-Lagiewniki	kaplica zakonna z obrazem Jezusa Miłosierdnego	bazylika Miłosierdzia Bożego, Kaplica Adoracji, droga krzyżowa, stacje różańcowe, kaplica Męki Pańskiej, ołtarze polowe	Klasztor Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia, cmentarz zakonny	budynek Stowarzyszenia Faustinum, Aula im. Jana Pawła II	wieża widokowa, punkt informacyjny,	klasztor, prowadzenie domu wychowawczego	złożone	strefa przysanktuarijna: pasaż handlowy, Dom Pielgrzyma, kawiarnia, bar, aula konferencyjna, poradnie rodzinne, stragany z dewocjonaliami, siedziby zakonów, kwatery prywatne
Kraków-Mogiła	Krzyża Świętego	kościół Wniebowzięcia MB i św. Wacława z kaplicą Cudownego Krucyfiksu	stacje drogi krzyżowej, ołtarz polowy	klasztor	sklepik	opactwo, parafia	rozwinęte	brak

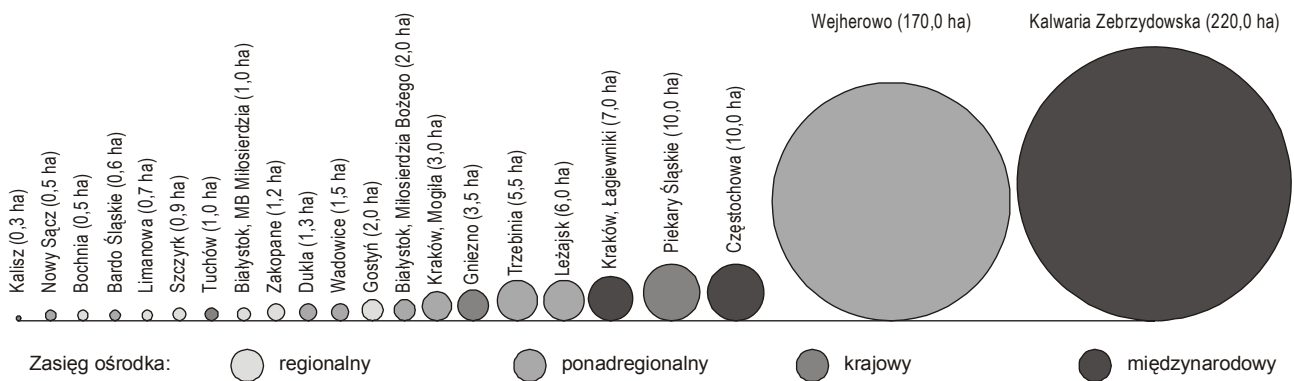
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Leżajsk	MB Pocieszenia	bazylika Zwiastowania NMP	kalwaria leżajska, kaplica w Domu Pielgrzyma	klasztor, Muzeum Prowincji oo. Bernardynów	Dom Pielgrzyma z 2002 r. (117 miejsc) z salą konferencyjną, stołówka	klasztor, parafia	rozwinęte	brak
Limanowa	MB Bolesnej	bazylika pw. MB Bolesnej	Mała Kalwaria Limanowska, ołtarz polowy	brak	Dom Pielgrzyma (85 miejsc)	parafia	rozwinęte	brak
Nowy Sącz	Przemienienia Pańskiego	bazylika pw. św. Małgorzaty	brak	brak	brak	parafia	proste	brak
Piekary Śląskie	Sanktuarium Matki Bożej Piekarskiej	bazylika NMP z cudownym obrazem MB Piekarskiej	kalwaria i kaplice różańcowe (23 kaplice), droga krzyżowa na Placu Rajskim	Muzeum Parafialne	Dom Pielgrzyma, Centrum Pielgrzymkowe, kawiarnia	parafia	złożone	hotel Górnik, sklep z dewocjonaliami
Szczyrk	Sanktuarium MB Królowej Polski	kościół MB Królowej Polski	Kapliczka Objawień	klasztor salezjanów, grotta MB	Dom Młodzieżowy, stołówka	klasztor	rozwinęte	brak
Trzebinia	MB Fatimskiej	Kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa z kaplicą MB Fatimskiej	droga krzyżowa	klasztor salwatorianów, grotta MB z Lourdes	Dom Rekolekcyjny	klasztor, parafia	rozwinęte	brak
Tuchów	Matki Bożej Tuchowskiej	bazylika z cudownym obrazem Matki Bożej	brak	klasztor, Muzeum Misyjne (1975r.), Muzeum Sanktuarijne (1993 r.), Muzeum Etnograficzne (1997r.)	sklep z dewocjonaliami	parafia	rozwinęte	Dom Pielgrzyma
Wadowice	Sanktuarium MB Nieustającej Pomocy	bazylika z ikoną MB Nieustającej Pomocy	brak	brak	brak	parafia	proste	brak
Wejherowo	Matki Bożej	Kościół z cudownym obrazem MB Wejherowskiej	kaplice kalwaryjskie (26 kaplic)	podziemia kościoła	sklep z dewocjonaliami	parafia, klasztor	złożone	brak
Zakopane	MB Fatimskiej	kościół MB Fatimskiej z figurą MB Fatimskiej	kaplica Niepokalanego Serca NMP, ołtarz papieski	park modlitewny z kapliczkami maryjnymi, dom ks. pallotynów	sklep z dewocjonaliami	parafia	rozwinęte	brak

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych i kwerendy w sanktuariach oraz BOZNAŃSKI in. (2000) i strony internetowe sanktuariów.

nych. Powyższe stwierdzenie z pewnością jest pewnym uproszczeniem, gdyż rozwój sanktuariów jest zjawiskiem dynamicznym, a ich ranga może zmieniać się, co nie zawsze powoduje istotne przemiany w organizacji strefy sakralnej. O wielkości założenia sakralnego może decydować także rodzaj sanktuarium, sanktuaria kalwaryjne ze względu na kompozycję krajobrazową stanowią często niezwykle rozległe kompleksy sakralne, mające powierzchnie nawet kilkaset hektarów (rys. 1).

Czynnik czasu odgrywa także niebagatelną rolę w organizacji i sposobach zagospodarowania strefy sakralnej. Analizując współczesne sanktuaria łatwo zauważyć coraz większe otwarcie tych ośrodków na pielgrzymów i turystów oraz na ich, nie tylko religijne, potrzeby. Zmiany cywilizacyjne objęły także warunki pielgrzymowania, przejawiając się coraz wyższymi wymaganiami ze strony osób przybywających do sanktuariów. Aktywność pielgrzyma przez wieki zamy-

kająca się do wnętrza świątyni obecnie coraz częściej przekracza tę granicę. Jest to widoczne zarówno w sanktuariach funkcjonujących od wieków, jak i w tych nowo powstających. W pierwszych nowe miejsca dla pielgrzymów powstają przede wszystkim na skutek zmiany przeznaczenia dawnych obiektów lub ich części (np. dom pielgrzyma, który zajmuje część klasztoru w Bardzie czy liczne muzea na Jasnej Górze urządzone w budynkach dawniej niedostępnych dla odwiedzających). Największe nowe sanktuaria czy takie, które są obecnie w fazie intensywnego rozwoju mają postać dużych kompleksów sakralnych, w których istotne znaczenie ma także czynnik krajo-
brazowy. Można nazwać je swoistymi parkami pielgrzymkowymi. Termin ten, stosowany przez MITKOWSKĄ (2001) w stosunku do niektórych założeń kalwaryjnych, wydaje się tutaj jak najbardziej właściwy. Warto zwrócić uwagę, że taki sposób kształtowania przestrzeni sanktuarijnej nie dotyczy wyłącznie sank-

Rys. 1. Powierzchnia wybranych sanktuariów w Polsce w 2010 r.
Źródło: opracowanie własne

tuariów polskich, a tendencja ta jest jeszcze mocniej zauważalna w największych, powstających od 2. poł. XIX w., sanktuariach Europy (Lourdes, San Giovanni Rotondo, Knock, częściowo Fatima). Inną znaczącą zmianą w organizacji strefy sakralnej pojawiającą się w ostatnim trzydziestoleciu jest nowy typ świątyń sanktuarijnych. Ich cechą charakterystyczną są zwykle duże, dwupoziomowe bryły z dolnymi kaplicami umożliwiającymi równoczesne odprawianie nabożeństw dla różnych grup pielgrzymkowych. W przypadku polskich sanktuariów, poza świątynią w Krakowie-Łagiewnikach i Licheniu¹ taki kościół pielgrzymkowy powstał także w nowym sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Białymstoku.

Osobnym aspektem wpływu, jaki rozwój współczesnych sanktuariów wywiera na sposób organizacji przestrzeni, a jednocześnie jednym z wielu możliwych kryteriów analizy znaczenia sanktuarium dla rozwoju miasta, są oferowane przez sanktuaria formy aktywności proponowane odwiedzającym je pielgrzymom i turystom. Współczesne sanktuaria, poza swymi walorami typowo religijnymi, rozszerzają swą ofertę wobec przybywających o dostęp do wielu pozareligijnych sfer aktywności, o istotnym znaczeniu tak dla rozwoju sanktuarium, jak i miasta. Wspomniane już zmiany w sposobie organizacji przestrzeni sanktuarijnej, takie jak: domy pielgrzyma, muzea, stałe i czasowe wystawy pojawiające się na terenie sanktuarium – to wszystko zmierza właśnie w kierunku zwiększenia aktywności pielgrzymów i coraz częściej turystów, głównych użytkowników przestrzeni pielgrzymkowej, jaką stanowi sanktuarium.

Spśród analizowanych w tym artykule sanktuariów, uwzględniając sposób organizacji przestrzeni oraz oferowane przez dany ośrodek formy możliwej aktywności pielgrzymów i turystów, można wydzielić następujące typy założeń sanktuarijnych (tab. 2):

- sanktuaria inicjalne, w których strefa aktywności pielgrzymów ograniczona jest wyłącznie do rdzenia sanktuarium;
- sanktuaria proste, w których strefa aktywności poza rdzeniem sanktuarium obejmuje jedynie pojedynczy obiekt, np. sklepik czy dom pielgrzyma;
- sanktuaria rozwinięte, w których obok rdzenia sanktuarium pojawia się kilka obiektów dla pielgrzymów (od dwóch do pięciu) i są one coraz bardziej zróżnicowane;
- sanktuaria złożone, w których wokół rdzenia rozwija się kompleks sakralny złożony z wielu obiektów służących pielgrzymom (powyżej pięciu) i w których funkcje pozareligijne są coraz bardziej rozwinięte.

Przy tak wyznaczonych kryteriach w grupie 20 wybranych polskich sanktuariów uwzględniających najważniejsze ośrodki o randze międzynarodowej i krajowej można zauważyć wyraźne prawidłowości:

A. W grupie sanktuariów złożonych znajdują się wszystkie polskie sanktuaria miejskie o randze międzynarodowej, tj. Częstochowa, Kraków-Łagiewniki i Kalwaria Zebrzydowska. Zatem im większy zasięg oddziaływania sanktuarium, tym jego struktura organizacyjna bardziej rozbudowana i większa strefa aktywności pielgrzymów. Dawniej jedynie sanktuaria kalwaryjne można by określić – według przyjętego tu kryterium – jako złożone (ze względu na liczbę kaplic kalwaryjnych), obecnie rośnie nie tylko liczba przeznaczonych dla pielgrzymów obiektów, ale i ich zróżnicowanie staje się coraz szersze. Nowy sposób organizacji założeń sanktuarijnych i wzbogacanie ich programu duszpasterskiego jest tendencją ogólnoeuropejską, w którą wpisują się również sanktuaria polskie (zwłaszcza sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Krakowie-Łagiewnikach).

B. Bardzo ciekawym przemianom uległo w drugiej połowie XX w. sanktuarium jasnogórskie, które jako

jedno z nielicznych sanktuariów w Europie wywodzących się ze średniowiecza dostosowało swą strukturę organizacyjną w tak szerokim zakresie do współczesnych standardów, udostępniając pielgrzymom liczne obiekty o charakterze kulturalnym (muzea), religijnym (droga krzyżowa w przyklasztornym parku, Wieczernik, stacje różańcowe) czy obiekty służące celom edukacyjnym (np. sale audiowizualne).

C. Wiele sanktuariów o zasięgu regionalnym czy nawet ponadregionalnym to sanktuaria zaliczane do grupy inicjalnych i prostych. Wynika to częściowo z uwarunkowań historycznych, bowiem dawne sanktuaria (także te największe) stanowiły zasadniczo jeden obiekt sakralny, bez jakichkolwiek dodatkowych udogodnień czy atrakcji oferowanych odwiedzającym.

Przedstawione, z konieczności w sposób skrótowy, rozważania dotyczą tylko wybranych aspektów organizacji przestrzeni sanktuarijnej, ograniczają się do najważniejszych cech morfologicznych (strukturalnych) założeń sanktuarijnych i ich zróżnicowania. Kompleksowe badania w tym zakresie powinny objąć także walory kulturowe sanktuariów, pozwalając ukazać te ośrodki jako elementy atrakcyjności turystycznej i ich znaczenie w przestrzeni turystycznej miasta.

4. WPŁYW SANKTUARIUM NA ORGANIZACJĘ PRZESTRZENI MIEJSKIEJ

Oddziaływanie sanktuarium na miasto może wykraczać poza granice samego ośrodka kultowego. Jako najistotniejszy wpływ, który określimy jako oddziaływanie zachodzące w skali makro, należy uznać zmiany prowadzące do powstawania wokół sanktuarium nowych jednostek osadniczych, przekształcenia struktury istniejących jednostek i uzyskania przez nie statusu miast czy też powstawania nowych dzielnic wokół sanktuariów. Tego typu procesy zachodzą zawsze w pewnym przedziale czasowym i dlatego konieczne jest uwzględnienie w tym przypadku dynamiki zjawiska. Wśród polskich sanktuariów funkcję miastotwórczą miało z pewnością sanktuarium jasnogórskie (powstanie Częstochówki) oraz wiele sanktuariów kalwaryjnych (JACKOWSKI 2005). W opracowaniach naukowych na temat historii miast polskich pojawiło się nawet określenie miasta kalwaryjne. Dotyczy ono miast czy, bardziej, miasteczek zakładanych głównie w XVII i XVIII w. wraz z fundacją kalwarii, np. Kalwaria Zebrzydowska, Góra Kalwaria, Pakość czy Wejherowo. Było to zjawisko typowo polskie, niespotykane w innych krajach Europy.

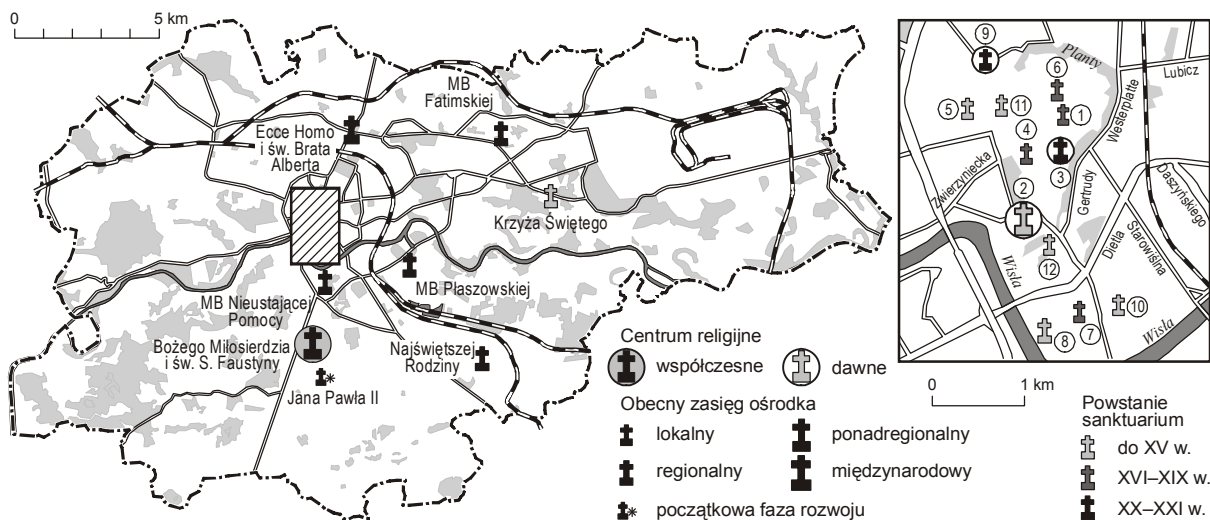
Wzajemne relacje między sanktuarium a miastem mogą powodować zarówno rozwój sanktuarium, jak i rozwój miasta. W perspektywie historycznej poza

Częstochową (Starą Częstochową) znanym przykładem aktywizacji rozwoju miasta pod wpływem sanktuarium jest wspomniane już w tej pracy Bardo Śląskie, którego rozwój przez wieki związany był z funkcją pielgrzymkową. Należy jednak pamiętać, że tak znaczące zmiany jak powstawanie nowych miast czy silny rozwój ośrodka miejskiego pod wpływem sanktuarium nie występują często i dotyczą zazwyczaj dużych ośrodków pielgrzymkowych.

Udział sanktuarium w organizacji przestrzeni miejskiej najbardziej widoczny jest w strefie bezpośredniego oddziaływania ośrodka kultowego. Strefa ta, określana jako strefa przysanktuarijna nastawiona jest głównie na zaspokojenie potrzeb materialnych pielgrzymów i w niej występuje największe – poza samym założeniem sanktuarijnym – natężenie ruchu pielgrzymkowego. Mogą w niej znajdować się także obiekty kultu religijnego czy placówki religijne pełniące funkcje komplementarne w stosunku do sanktuarium. Strefy takie powstają jednak tylko wokół największych sanktuariów, co wynika m.in. ze struktury i wielkości ruchu pielgrzymkowego. Aby bowiem wykształciła się strefa funkcjonalna wokół sanktuarium, ruch pielgrzymkowy musi być duży (powyżej 1 mln rocznie), w miarę równomiernie rozłożony w czasie (nie tylko podczas głównych odpustów), a pielgrzymowanie nie może ograniczać się tylko do pobytu w sanktuarium. Analizując sposób zagospodarowania przestrzeni przysanktuarijnej w wybranych sanktuariach (tab. 2) wyraźnie widać, że poza ośrodkami międzynarodowymi, w pozostałych w najbliższym otoczeniu sanktuarium nie ma żadnej infrastruktury usługowej dla pielgrzymów lub są to tylko pojedyncze obiekty, najczęściej dom pielgrzyma lub sklep z dewocjonaliami. Nawet w Gnieźnie, które od momentu powstania pełni funkcję jednego z najważniejszych miejsc pielgrzymkowych w Polsce, w bezpośrednim sąsiedztwie sanktuarium znajduje się jedynie niewielka strefa usługowa (tab. 2).

Strefy przysanktuarijne w Częstochowie i Krakowie-Łagiewnikach, chociaż w porównaniu ze strefami rozwiniętymi wokół innych europejskich ośrodków o randze międzynarodowej przedstawiają się raczej skromnie (np. z Lourdes, Fatimą czy Santiago de Compostela), zdecydowanie wyróżniają się na tle sanktuariów polskich². Przed rozbudową sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie cała działalność usługowa ograniczała się do kilku prowizorycznych sklepików i straganów przy ulicy św. Faustyny. Obecnie najważniejszą i najbardziej reprezentatywną częścią strefy usługowej jest zaplecze socjalno-duszpasterskie stanowiące własność sanktuarium. W jego skład wchodzi Dom Duszpasterski, z częścią gastronomiczną i salą konferencyjną, pasaż handlowy oraz parking dla samochodów osobowych. W budynku ma swą siedzibę także Katolicka Poradnia Życia Rodzinnego

1 – MB Częstochowskiej, 2 – św. Stanisława bpa i św. Jadwigi, 3 – MB Różańcowej i św. Jacka, 4 – MB Bolesnej, 5 – Domek Loretański, 6 – MB od Wypokupu Niewolników, 7 – MB Pocieszenia, 8 – św. Stanisława, 9 – MB Piaskowej, 10 – Sw. Stanisława Kazimierczyka, 11 – św. Jana Kantego, 12 – Szymona z Lipnicy

Rys. 2. Sanktuaria w Krakowie
 Źródło: opracowanie własne

(<http://www.milosierdzie.pl/>). Ponadto przy drugim wejściu do sanktuarium (od ul. Motarskiego) w ostatnich latach zlokalizowano stragany z dewocjonaliami i punkty małej gastronomii (JACKOWSKI, SOŁJAN 2010).

W Częstochowie strefa przysanktuaryjna ma kształt pierścienia otaczającego sanktuarium w promieniu ok. 500 m. Najsilniejsza koncentracja obiektów służących pielgrzymom występuje wzdłuż ul. Klasztornej, na odcinku przylegającym bezpośrednio do sanktuarium. Strefa usługowa wokół Jasnej Góry zawdzięcza swoje powstanie przede wszystkim inicjatywie zakonu paulinów. Wiele obiektów służących pielgrzymom powstało bowiem na ich terenach i stanowi własność zakonu. Baza noclegowa zdominowana jest przez bazę kościelną, w gestii której znajduje się niemal 80% wszystkich miejsc noclegowych w strefie. Taka struktura bazy noclegowej wynika z lokalizacji siedzib wielu stowarzyszeń zakonnych w pobliżu sanktuarium.

Innym zagadnieniem interesującym z punktu widzenia organizacji przestrzeni miejskiej są wzajemne relacje między sanktuariami położonymi w granicach jednego ośrodka miejskiego. W miastach, zwłaszcza dużych, często występuje kilka sanktuariów. Wśród polskich miast wyróżnia się Kraków, w którym od średniowiecza funkcjonuje równocześnie kilkanaście sanktuariów. Na skutek zmiany rangi poszczególnych ośrodków zmieniało się także centrum religijne miasta, od katedry na Wawelu (XIII–XV w. i ponownie w okresie zaborów), poprzez sanktuarium MB Różańcowej i św. Jacka w kościele ojców dominikanów (XV–

XVII w.) czy sanktuarium Matki Bożej Piaskowej (XVII–XIX w.), po powstałe w 2. poł. XX w. nowe centrum w sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Łagiewnikach. Tym samym centrum religijne miasta znalazło się poza jego centrum historycznym (rys. 2).

5. PODSUMOWANIE

Poruszone w tym artykule problemy związane z funkcjonowaniem sanktuarium w mieście pokazują, że może ono być podmiotem kreującym przestrzeń miejską. Jest to bardzo specyficzna przestrzeń o charakterze sakralnym, która ze względu na swe walory religijne i inne cieszy się zainteresowaniem pielgrzymów i turystów. Czynnikiem w znacznym stopniu determinującym strukturę przestrzenną sanktuarium i jej przemiany jest ruch pielgrzymkowy, zwłaszcza jego wielkość i charakter. Obecnie ośrodki pielgrzymkowe coraz mocniej otwierają się na przybywających, którzy mają możliwość aktywnego uczestnictwa w życiu sanktuarium, także poza typowymi ceremoniami kultowymi. Oferta religijna zostaje zatem wzbogacona o typowe atrakcje turystyczne. Powstanie sanktuarium ma różne skutki dla rozwoju miasta i jego organizacji przestrzennej. Strefa usługowa nastawiona na obsługę pielgrzymów rozwija się w sanktuariach o największej randze i sile oddziaływania, co potwierdza przykład polskich sanktuariów. Nawet w niektó-

rych sanktuariach o randze międzynarodowej i krajowej oraz w niemal wszystkich ośrodkach ponadregionalnych i regionalnych nie tylko nie występuje strefa przysanktuaryjna, ale nie ma żadnych obiektów zagospodarowania turystycznego służących pielgrzymom.

PRZYPISY

¹ Sanktuarium w Licheniu nie zostało uwzględnione w niniejszej pracy ze względu na jego położenie na terenie wiejskim.

² Wyraźna strefa przysanktuaryjna rozwija się także wokół sanktuarium w Licheniu.

BIBLIOGRAFIA

- BOGUĆKA M., SAMSONOWICZ H., 1986, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- BOZNAŃSKI M., MIAZGA D., NOWAK M., WESTRYCH M., WEŻRANOWSKA K., ZAKRZEWSKI R., 2000, *Przewodnik pielgrzymia*, wyd. Pascal, Bielsko-Biała.
- DUDZIAK J. ks., 1983, *Prawno-kanoniczna koncepcja sanktuarium*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, t. 9, s. 60–74.
- ELIADE M., 1993, *Traktat o historii religii*, Wyd. OPUS, Łódź.
- JACKOWSKI A., 1998, *Pielgrzymki = turystyka pielgrzymkowa = turystyka religijna? Rozważania terminologiczne*, „Turizm”, t. 8, s. 5–20.
- JACKOWSKI A., 2005, *Jasnogórskie pielgrzymowanie bez granic*, wyd. Tygodnik Katolicki „Niedziela”, Częstochowa.
- JACKOWSKI A., SOŁJAN I., 2008, *Funkcja religijna i turystyczna ośrodków pielgrzymkowych*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Funkcja turystyczna*, XXI „Konwersatorium Wiedzy o Mieście”, t. 21, s. 39–56.
- JACKOWSKI A., SOŁJAN I., 2010, *Rozwój sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Krakowie-Łagiewnikach i jego wpływ na przemiany przestrzenno-funkcjonalne dzielnicy Łagiewniki i Borek Fałęcki*, [w:] S. Ciok, P. Migoń (red.), *Przekształcenia struktur regionalnych. Aspekty społeczne, ekonomiczne i przyrodnicze*, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego.
- KŁOCZOWSKI J., 1987, *Od pustelni do wspólnoty: grupy zakonne w wielkich religiach świata*, Czytelnik, Warszawa.
- Mały słownik religioznawczy, 1969, Z. Poniatowski (red.), Wiedza Powszechna, Warszawa
- Miasta polskie w tysiącleciu*, 1965, M. Siuchniński (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, Warszawa, Kraków.
- Miejsca święte Rzeczypospolitej. Leksykon*, 1998, A. Jackowski (red.), Znak, Kraków
- MITKOWSKA A., 2001, *Sacrum w krajobrazie*, [w:] K. Pawłowska (red.), *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne. Podręcznik dla studentów wyższych szkół technicznych*, Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Kraków, s. 227–238.
- PARK C., 1994, *Sacred Worlds. An introduction to geography and religion*, Routledge, Londyn.
- RINSCHEDI G., 1995, *The Pilgrimage Centre of Loreto, Italy: A Geographical Study*, [w:] *Pilgrimage Studies. Sacred Places. Sacred Traditions*, Dubey D. P. (red.), The Society of Pilgrimage Studies Allahabad, s. 157–178.
- Słownik języka polskiego*, 1983, M. Szymczak (red.), PWN, Warszawa.
- www.klasztor.tuchow.pl (15.09.2011 r.).
- www.trzebinia.sds.pl (15.09.2011 r.).
- www.sankt_bardo.opoka.net.pl (15.09.2011 r.).
- www.jasnagora.pl (2.10. 2011 r.).
- www.kalwaria.eu (15.09.2011 r.).
- www.filipini.gostyn.pl/sanktuarium (10.09.2011 r.).